

XƏYALƏ HACIYEVA,
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı,
khajiyeva@ada.edu.az

ELÇİN MƏMMƏDOV,
ADA Universiteti Kitabxanasının icraçı direktoru,
fəlsəfə doktoru, chingizoglu.elchin@gmail.com

MÜASİR KİTABXANALARDA TƏBİƏTŞÜNASLIQ ELMLƏRİ ÜZRƏ ELEKTRON BİBLİOQRAFİK BAZALARIN YARADILMASI MEXANİZMLƏRİ

Xülasə: *Məqalə müasir dövrdə kitabxanalarda təbiət elmləri üzrə informasiya resurslarının təmsalında ölkə kitabxanalarında bibliografik bazaların yaradılması üsullarından, bu sahədə dünya təcrübəsindən bəhs edir. Eyni zamanda, Azərbaycan kitabxanalarında dünya təcrübəsinin tətbiqi və mövcud vəziyyəti araşdırılır.*

Açar sözlər: *analitik bibliografiya, təsviri bibliografiya, OPAC, MARC21, Kitabxana 2.0, OCLC, verilənlər bazaları*

Giriş

Azərbaycanda Təbiət elmlərinin əsaslı inkişafının başlanğıcı XIX əsrin II yarısı XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu da öz növbəsində təbiətşünaslıq sahəsində elmi tədqiqatların, araşdırmaların artmasına gətirib çıxardı ki, nəticə olaraq təbiət elmlərinə dair ədəbiyyatın nəşri artmağa başladı. Bu və ya digər bir elm sahəsi ilə bağlı informasiya resurslarının artımı isə biləvasitə olaraq kitabxana işinə də öz təsirini göstərir və beləliklə kitabxanalarda resurs və sorğu çoxluğu, texnika sahəsində yeniliklər müvafiq olaraq bütövlükdə kitabxana işinin inkişafı tələbini ortaya qoyur.

Kitabxanaşünaslıq elminin mühüm qolu olan bibliografiyaşünaslıq elminin də inkişaf başlanğıcı məhz bu dövrlərə təsadüf edir. Belə ki, XIX əsrin sonlarına kimi bibliografiya isnad olunmuş ədəbiyyatın siyahısı anlamında, informasiya resurslarının elmlər təsnifatı üzrə sistemləşdirilməsi kimi də başa düşülürdü. Eyni zamanda nəşriyyatların nəşr edəcəkləri materialların siyahısı, kitabxanaların fondunu əhatə edən resursların əlifba ilə, xronoloji və s göstəricilərə görə qruplaşdırılması kimi də istifadə olunurdu.

Tarixən bibliografiya “kitab haqqında elm” və ya “kitab haqqında bilik”

anlamalarında kitabxana işinin bir fəaliyyət sahəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Biblioqrafiya tarixən bir neçə növü mövcud olsa da müasir biblioqrafiya əsasən iki istiqamətdə daha çox fəaliyyət göstərir:

1. Analitik biblioqrafiya
2. Təsviri biblioqrafiya

Analitik biblioqrafiya mövzu üzrə, şəxslər və xronologiya üzrə müəyyən zaman aralığında nəşr olunmuş, gələcəkdə nəşri nəzərdə tutulan, eyni zamanda yeni nəşr olunmuş informasiya resursları haqqında məlumat vermək məqsədilə xüsusi texnika ilə əlifba və xronologiyaya əsasən qruplaşdırılan və yaradılan biblioqrafik təsvirlər toplusudur. Başqa dillə desək biblioqrafiyanın bu növü araşdırmaçılara, alimlərə lazım olan bu və ya digər sahəyə dair müvafiq zaman kəsiyində mövcud ədəbiyyatı izləməyə və əldə etməyə yardımçı olur. Biblioqrafik göstəricilər, siyahılar, xülasələr, biblioqrafik monoqrafiya və köməkçi göstəricilər analitik biblioqrafiyanın əsas tipləri hesab olunur.

Biblioqrafik verilənlər bazaları

Müasir dövrdə biz analitik biblioqrafiyanın dar anlamda öz yerini istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahılarına, biblioqrafik göstəricilərə, geniş anlamda isə elektron biblioqrafik verilənlər bazalarına verdiyinin şahidi oluruq. Məqsəd və istifadəçi istiqamətinə görə verilənlər bazalarını iki yerə ayırmaq mümkündür ki, İstifadəçilər üçün nəzərdə tutulan tam mətnli jurnal verilənlər bazaları, tam mətnli kitab verilənlər bazaları, biblioqrafik verilənlər bazaları, biblioqrafik-istinad verilənlər bazaları; statistik verilənlər bazaları ümumaçıq verilənlər bazalarını və s. göstərmək olar.

Verilənlər bazası-əlaqəli məlumatların təkrara yol vermədən toplanmasını və istifadəsini təmin edən məlumat bazalarıdır. Informasiyalaşdırma sahəsində biblioqrafik bazalar geniş tətbiq olunmaqdadır ki, bunlar da müəyyən olunmuş qaydalar əsasında yaradılır. Dünyaca məşhur elektron biblioqrafik verilənlər bazası kimi OCLC Worldcat-i göstərmək olar. Azərbaycanda vahid elektron biblioqrafik baza rolunu oynayan baş kataloq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 6 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı»nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planının 2.2-ci bölməsini əsas tutaraq Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin və M.F.Axundov adına Milli kitabxananın təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Bu kataloqu yaratmaqda məqsəd ölkədə kataloqlaşdırma sistemini inkişaf etdirmək, biblioqrafik yazıların keyfiyyətini yüksəltməklə bərabər onlara nəzarəti mərkəzdən idarə edə bilmək, ən əsası vahid milli biblioqrafik bazanın yaradılması missiyasını yerinə yetirməkdən ibarətdir. Toplu kataloq bütün elm sahələri ilə yanaşı təbiət elmlərinə dair informasiya resurslarını da əhatə etməkdədir. Kataloqun formalaşmasında ölkənin bir sıra kitabxanaları, o

cümlədən Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana sistemləri, AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası, ADA Universitetinin Kitabxanası, C. Cabbarlı adına Gənclər Kitabxanası, Polis Akademiyasının Kitabxanası və s. Kitabxanalar yaxından iştirak edir.

Təbiət elmləri üzrə tam mətn verilənlər bazalarının formalaşdırılması prinsipləri.

İnformasiya istifadəçiləri üçün nəzərdə tutulan verilənlər bazaları Azərbaycan informasiyalaşdırma təcrübəsində işlənib hazırlanılmasa da informasiya istifadəçilərinin tələbatını nəzərə alaraq kitabxanalar və informasiya resurs mərkəzləri bu cür xarici bazalara abunə yazılaraq onlardan istifadəni istifadəçilərinin ixtiyarına verməkdədir.

Dünya miqyasında təbiət elmləri üzrə informasiya məlumat bazaları kifayət qədərdir. Məsələn təbiət elmlərindən kimya, biologiya, sahəsində Böyük Britaniyanın Kimya Cəmiyyətinin Analytical Abstracts bazasını, Amerikanın Analytical sciences digital library, Beilstein database, Biological Abstracts, BioOne, Merck index, PubChem, The zoological record kimi bazaları göstərmək olar.

Azərbaycanda informasiya istifadəçilərinə informasiya xidməti sahəsində məlumat bazalarının yaradılması məsələsi nəzəri olaraq qismən araşdırılsa da bu sahə təcrübədə tətbiq edilməmişdir. Bu kimi bazaların yaradılması kitabxana mütəxəssisləri ilə informasiya texnologiyalarında çalışan mütəxəssislərin komanda işi tələbini ortaya qoyur. Belə ki, verilənlər bazalarının formalaşdırılması iki mərhələdə həyata keçirilir.

1. Məntiqi dizayn mərhələsi
2. Fiziki dizayn mərhələsi

Hər bir dizayn mərhələsi də öz növbəsində müəyyən olunmuş mərhələlərdən təşkil olunmuşdur. Belə ki, məntiqi mərhələdə məlumat bazasının struktural forması axtarışın əsas üsürləri, materialların qruplaşdırılma kriteriyaları və s. məsələlər kitabxana-biblioqrafiya sahəsindəki mütəxəssislərin bilik və təcrübəsinin vəhdəti sayəsində formalaşdırılır. Bu mərhələyə daxildir:

- a. Mövzunun müəyyən edilməsi
- b. Məlumat bazasından istifadə edəcək istifadəçi kontingentinin maraqlarının nəzərə alınması
- c. Bazanı formalaşdıracaq verilənlərdən tələb olunacaq xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi
- d. Gələcəkdə gərəkli olacaq hesabat formalarının müəyyən edilməsi.
- e. Bazada aparılacaq axtarışlara kömək məqsədilə axtarış üsürlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Fiziki dizaynın mərhələlərini formalaşdırmaq isə informasiya-texnologiyaları sahəsindəki mütəxəssislərin öhdəsinə düşür və aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- a. Məlumat bazasının fiziki olaraq formalaşdırılması
- b. Yaranmış texnoloji problemlərin həlli
- c. Məlumat girişinin və istifadə imkanlarının təmini
- d. İstifadəçi interfeysinin formalaşdırılması
- e. Məlumat bazasından istifadəni asanlaşdırmaq məqsədilə dəstək proqramlarının yazılması
- f. Bazanın istifadəsi zamanı yaranan çatışmamazlıqların aradan qaldırılması.

Dünya miqyasında hər bir verilənlər bazası formalaşdırılarkən komissiya heyəti tərəfindən təşkil olunmuş tələblər və kriteriyalara uyğun olaraq bazada informasiya resursları (tam mətnli jurnal, tam mətnli kitablar, məqalələr və s.) yerləşdirilir. Məsələn, Təbiət elmlərinə aid məlumat bazası formalaşdırılırsa, bazada yer alacaq resurslar təbiət elmlərinin aktual mövzularını əhatə etməsi, informasiya istifadəçilərinin tələblərini ödəməsi, elmi yenilikləri özündə təzahür etdirməsi kimi nüanslar diqqətə alınır. Hər bir bazanın tələbləri fəqli və özünəxas ola bilər. Əsasən informasiya resursları seçilərkən əsasən aşağıdakı keyfiyyətlər nəzərə alınır:

Jurnalın və ya kitabın daxili keyfiyyəti. Adətən bu kriteriyalar əsas tutulur: mövzunun aktuallığı, əhəmiyyətliyi, istifadəçi kontingentinin maraq əhatəsinə uyğunluğu və s.

Redaktə işinin keyfiyyəti. Bazaya müraciət edən jurnalda, məqalə və ya kitabda yer alan məlumatların obyektivliyinə, keyfiyyətinə dəyər qatan redaksiya xüsusiyyətlərinin qənaətbəxş olması mühüm hallardandır.

Resursun keyfiyyəti İnformasiya resursunda səhifə nizamlanması, qrafiki elementlərin və fotoların keyfiyyətli olmasının vacibliyi.

Dil faktoru. Yayım dilinin beynəlxalq dil olması baxımından ingilis dilində olması üstün tutulsa da bazanın təklif etdiyi digər dillərdə də materialın təqdimatı mümkündür.

Nəşr yeri. Adətən informasiya resursları nəşr olunma yerindən asılı olmayaraq seçilir.

Beləliklə, bütün bu kimi qanunauyğunluqlara riayət edərək ölkə təcrübəsində gələcəkdə təbiət elmləri ilə yanaşı bütün elm sahələrinə dair bazaların yaradılması mümkündür.

Təsviri bibliografiya ayrılıqda tipindən və növündən asılı olmayaraq bütün nəşr nümunələrinin qəbul olunmuş qanunauyğunluqlara əsasən müəyyənləşdirilmiş təsnifat və standartlara əsasən təsvirini təmin etmək məqsədi daşıyır. Ənənəvi kataloqdan fərqli olaraq informasiya resursları müəyyən olunmuş qaydalara görə inteqrallaşdırılmış kitabxana sistemləri vasitəsilə bibliografik təsvir edilərək elektron kataloqa daxil edilir və beləliklə elektron kataloq formalaşır. Təsviri bibliografiyanın formalaşmasında mühüm rol oynayan nüanslara və qanunauyğunluqlara nəzər yetirək:

Kataloqlaşdırma və Online Public Access Catalogue - OPAC – Kitabxana kataloqu istifadəçilərin kitabxananın axtarış sistemlərinə daxil olub asanlıqla axtarış etməsinə və fondda lazımı ədəbiyyatın mövcud olub olmamasını müəyyən etməyə imkan verir. Bildiyimiz kimi kitabxana kataloqları ənənəvi və elektron olmaqla iki qismə ayrılır. Texnologiyanın inkişafı ilə neçə əsrlik ənənəvi kataloqlar elektron kataloqlarla əvəzlənsə də ümumilikdə bu iki nəsil kataloq arasında texnoloji inkişafın xaricində funksional olaraq fərq demək olar ki yoxdur. Çünki hər iki nəsil kitabxana kataloqu aşağıda qeyd edilən funksiyaları icra edir.

- Konkret bir resursun kitabxana fondunda olub olmadığını müəyyən etmək
- Konkret bir müəllifin müvafiq əsərinin kitabxana fondunda olub olmadığını müəyyən etmək
- Konkret bir əsərin kitabxana fondunda neçənci illər nəşrlərinin mövcudluğunu müəyyən etmək
- Müvafiq bir mövzuyla əlaqədar kitabxanada hansı nəşrlərin mövcudluğunu müəyyənləşdirmək

Onlayn kataloqlar olaraq tanınan OPAC-lar istifadəçilərin müəyyən məlumat mərkəzinin informasiya resurslarını əldə etməsi baxımından ən vacib vasitələrdən biridir. Və mexanizmlər sayəsində informasiya resurslarının bibliografik məlumatlarına məkan və zaman maneəsi olmadan əldə edilməsini mümkün edir.

İlk dəfə olaraq 1970-ci illərdə yaradılan OPAC-lar MARC formatına əsaslanmışdır. Beləliklə, komputer üzərindən bibliografik qeydləri əlyətər etmək imkanı yaranmışdır. Qeyd etdiyimiz bu nəsil OPAC-lar ilk nəsil OPAC-lar adlanır. İlk nəsildən fərqli olaraq yeni nəsil OPAC-ların qrafiki interfeys və hiperlinklərin istifadə olunduğunun, axtarışın və məlumatın əldə edilməsinin daha da inkişaf etdirildiyinin şahidi oluruq. Qeyd etmək lazımdır ki, texnologiyada baş verən yeniliklər qarşısında kitabxanalar heç də aciz qalmır və tələblərə uyğunlaşmaq məqsədilə xidmətlərini lazımı istiqamətdə elmlə ayaqlaşaraq formalaşdırır. Beləliklə Web 2.0 texnologiyasının yaratdığı bütün imkanlar (sosial media, wikilər, bloqlar, media paylaşım imkanları) müasir dövrdə kitabxana sferasında Library 2.0 (Kitabxana 2.0) anlayışının yaranmasına gətirib çıxardı. Library 2.0 fiziki və rəqəmsal olaraq elə bir sfera formalaşdırdı ki, kitabxana istifadəçiləri ilə kitabxana mütəxissiləri arasında daha sıx əlaqə yaradılmasına nail olundu. Bu da istifadəçilərə yeni xidmətlərin təklif edilməsinə və istifadəçilərlə fikir mübadiləsi aparılmasına, yeni nəsil kitabxana web saytlarının, bibliografik bazaların, portalların eyni zamanda yeni nəsil OPAC-ların yaranmasına gətirib çıxardı.

Beləliklə uzunmüddətli çalışmalar nəticəsində hazırda dünyasəviyyəli bibliografik baza olan OCLC WorldCat istifadəçilərinə axtarış nəticəsində əldə

etdiyi resursu hər hansı bir sosial şəbəkədə paylaşmaq eyni zamanda onun haqqında fikirlər bildirərək digər oxucuların da rəy bildirməsi və fikir mübadiləsi etməsi, müvafiq mövzuya alternativ resursu aşkarlamaq, digər satış saytları ilə əlaqə yaradıb aşkarlanan resursu satın almaq kimi imkanları yaradır.

Machine-Readable Cataloging - MARC –Biblioqrafik yazırların maşınla oxunmasını təmin edən xüsusi formatdır ki, onun əsasında MARC21 formatı hazırlanmışdır və tətbiq olunmaqdadır. MARC formatı vasitəsilə köçürülən biblioqrafik yazılar Anqlo-Amerikan Kataloqlaşdırma qaydalarına görə təsvir edilir. Anqlo-Amerikan Kataloqlaşdırma qaydaları biblioqrafik qeydlərin məzmununu nəzarətdə saxladığı kimi MARC21 də öz növbəsində kodlara nəzarət edir.

MARC21 formatı Konqres Kitabxanası, Böyük Britaniya Kitabxanası eyni zamanda Kanada Arxiv və Kitabxanası, Amerikanın MARBİ, Kanadanın CCM Assosialıyaları tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu qrup həmçinin kataloqlaşdırma qaydalarında olan dəyişiklikləri müəyyənləşdirir və istifadəçi qruplarının kataloqlaşdırma ilə bağlı sorğularını qəbul edir və bu sahədə onlara köməklik göstərir.

Biblioqrafik təsvirdə hər bir sahə MARC21 formatında müəyyən olunmuş sahə tərəfindən dəstəklənir və biblioqrafik yazının hər bir sahəsi MARC21 formatının müvafiq sahələrində yer alır. Hər bir sahə üç rəqəmli kodla müəyyən olunur, hansı ki, bir və ya iki indiqator tərəfindən müşayiət olunur. Hər bir sahə bir və ya iki indiqatorla izlənən altsahələrə və ya bölmələrə ayrılır.

MARC formatı Konqres Kitabxanasında 1966-1968-ci illər arasında xüsusilə işlənilib inkişaf etdirilsə də bu format ancaq kitabların təsviri üçün tətbiq edilirdi. MARC 1970-ci illərə qədər artıq dövrü nəşrlər, mikrofilmlər musiqi və xəritələr üçün işlənib hazırlanır. 1976-77-ci illər arasında formatın imkanları genişləndirilərək ikiölçülü formatlı materiaları, film çəkilişlərini, videoları, afişaları, audiovizual materialları da təsvir etmək imkanı yaradıldı. MARC formatının sürətli inkişafı, OCLC tərəfindən 1980-ci illərdən sonra daha da vüsət aldı ki, hazırda aşağıdakı formatlarda olan informasiya resurslarının MARC formatında işlənilməsi mümkündür:

1. Kitablar
2. Kompüter faylları
3. Ardı davam edən nəşrlər
4. Xəritələr
5. Səs yazıları
6. Audiovizual materiallar

Azərbaycanda Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və M.F.Axundov adına Milli Kitabxana Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 6 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respub-

likasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramını əsas tutaraq Azərbaycan Milli Avtomatlaşdırılmış Kataloqlaşdırma Formatının (AZMARC) yaradılması ilə bağlı olaraq bu sahədə lazımi işlərin görülməsi istiqamətində müəyyən çalışmalara başlamışdır və yaxın gələcəkdə bu sahədə inkişaf və irəliləyişlərin olması gözlənilməkdədir.

Onu da qeyd etmək faydalıdır ki, müasir dövrdə informasiya təsvir resursları MARC21 ilə məhtudlaşmır və günümüzdə EAD (Encoded Archival Description) - arxivləşdirmə vasitələrini kodlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş XML formatı, kitabxanalar tərəfindən istifadə edilən MARC formatının mürəkkəbliyi ilə və Dublin Core meta verilənlər arasında bir əlaqələndirici və kompromis kimi istifadə edilən MODS (Metadata Object Description Standard) formatı, BİBFRAME kimi formatlar da tərtib edilmişdir. BİBFRAME (Bibliographic Framework Initiative) həm internetdə, həm də şəbəkələşən dünyada biblioqrafik təsvirin gələcəyini təmin edir. Belə ki BİBFRAME MARC formatında web keçidləri təmin edərək elektron kataloqdan linklər vasitəsilə birbaşa internet isnadlarına, səhifələrə keçməyə şərait yaradır.

Kitabxana standartları – Təsvir qaydalarının müəyyənləşdirən xüsusi standartlardır ki, bunlara misal olaraq Keçmiş Sovetlər məkanında biblioqrafik yazı başlığının qaydaya salınması üçün 50 ilə yaxın bir müddət ərzində bir neçə kitabxana standartı qəbul edilmiş (DÖST 7.1-69, DÖST 7.1-76, DÖST7.1-84) və Azərbaycan kitabxanalarında da tətbiqi həyata keçirilmişdir. Son olaraq isə Rusiyanın DÖST 7.1.-2003 "Biblioqrafik yazı. Biblioqrafik təsvir adlı dövlət standartı tətbiq edilmiş və ölkə kitabxanalarının bir çoxunda hazırda da tətbiq edilməkdədir. Ölkəmizdə kitabxana standartları ilə bağlı məsələni də özündə əks etdirən Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə dövlət proqramında dünya kitabxana standartlarının təcrübəsi və onların əsasında milli kitabxana standartlarının hazırlanması məsələsi əsas öhdəlik kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Dünya kitabxanalarının ən çox təcrübəsində ən çox AACR (Anglo American Cataloging Rules), RDA (Resource description and Access) standartları istifadə olunmaqdadır. Tarixinə görə RDA ən son yaranan və AACR standartını əvəzləyən bir standartdır. Belə ki, RDA 2010-cu ildə yaradılmış və 2013-cü ildən etibarən rəsmi olaraq AACR-ı əvəz etmək hüququnda olmuşdur. Elm və texnika inkişaf etdikcə yeni informasiya daşıyıcıları eyni zamanda təsvir qaydalarında dəyişiklik etmək tələbini ortaya qoyurdu. Beləcə RDA, AACR-da olan çatışmamazlıqları aradan qaldıraraq daha mükəmməl qaydalar irəli sürmüşdür. İki standartı bir-birindən fərqləndirən bir neçə fərqi qeyd etməkdə fayda vardır: məsələn, AACR standartına görə kitab üç və iki müəllifli olduğu təqdirdə, bütün müəlliflər, üç müəllifdən çox olduqda isə ancaq ilk

müəllif qeyd olunurdu. RDA standartına görə isə sayından asılı olmayaraq təsvir zamanı bütün müəlliflər qeyd edilir. Digər bir məsələ isə sərlövhədə buraxılan orfoqrafik səhvlərlə bağlıdır, İnformasiya resursunun sərlövhəsində səhvlərə və ya çap yanlışlıqlarına yol verildikdə AACR qaydalarına görə sərlövhənin yalnız sözü yazıldıqdan sonra [sic] (latınca-sic erat scriptum-“bu yazılmışdır”) sözü qeyd edilir. Daha sonra isə Sərlövhə haqqında əlavə məlumatlar hissəsində düzgün sərlövhə qeyd olunur. RDA qaydalarına görə isə Sərlövhə sahəsində resursun eynilə səhv adı qeyd olursa da Sərlövhə haqqında əlavə məlumat sahəsində düzgün şəkildə əksini tapır və Qeyd sahəsində problemə aydınlıq gətirilir.

Online Computer Library Center - OCLC Qlobal biblioqrafik verilənlər bazasıdır hansı ki, dünya kitabxanalarını minlərlə kitabxanaçı üçün əlçatan etməyi planlaşdırır və bu istiqamətdə dünyamiqyasında işlər aparır. 1967-ci ildə Ohio Collage Library Center Ohayo Universitetinin Kitabxana Mərkəzi adı ilə fəaliyyətə başlasa da hazırda dünyanın ən böyük biblioqrafik verilənlər bazası olan WorldCat-i idarə edir. Əsası Fred Kilgour tərəfindən Ohayo əyalətinin Dublin şəhərində qoyulan OCLC hazırda 170 ölkənin 72000-dən çox kitabxanası tərəfindən istifadə olunmaqdadır.

OCLC və ona üzv olan ölkələrin kitabxanaları WorldCat kataloqunu formalaşdırır və bazanı getdikcə genişləndirir. OCLC ancaq ədəbiyyatın biblioqrafik təsvirini deyil, həm də tam mətn məlumatlarını istifadəçilərin ixtiyarına verir. OCLC WorldCat proqramı kataloqa daxil edilən bütün məlumatları özündə mühafizə edir və biblioqrafik və kitab satışı saytlarında axtarış zamanı istifadəçilər tərəfindən aşkarlanmasına imkan yaradır.

OCLC MARC21 formatını dəstəkləyir və OCLC istifadəçiləri MARC21 istifadəçiləridir. OCLC beynəlxalq biblioqrafik bazası istifadəçilərini öyrətmək və istiqamətləndirmək məqsədilə beynəlxalq standartlarla və formatlarla bağlı öz istifadəçilərini təlimatlandıraraq kataloqlaşma qaydalarını, edilən dəyişiklikləri onlara çatdırır.

Hazırda OCLC biblioqrafik verilənlər bazasında ümumilikdə təbiət elmləri üzrə 212909 ədəbiyyat əhatə edilmişdir. Təbiət elmləri üzrə biblioqrafik yazıların statistikasını aşağıda göstərilən kimidir:

Biologiya üzrə 35470

Fizika üzrə 85924

Zoologiya üzrə 2319

Kimya elmləri üzrə 51203

Coğrafiya elmləri üzrə 3800

Geologiya üzrə 10173

Ekologiya üzrə 17426

Astronomiya üzrə isə 6594 adda bibliografik təsvir əhatə edilmişdir.

OCLC WorldCat hər bir təsviri olduğu kimi təbiət elmlərinə dair bibliografik qeydləri də öz kataloqundan istifadəçilərin sistemində yükləməyə və üzərində redaktə işləri aparmağa nəticə olaraq müvafiq kitabxananın elektron kataloquna daxil etməyə imkan verir. Kitabxanaların proqram təminatını da həyata keçirən OCLC ödənişli olaraq xidmət göstərir

Təsnifat sistemləri. Kitabxanalar müxtəlif mövzularda və müxtəlif daşıyıcılarda, fərqli formalarda mövcud olan informasiyanı informasiya istifadəçilərinə təmənnəsiz olaraq çatdıran mərkəzlərdir. Hər bir resurs da kitabxana daxilində fərqli yerlərdə yerləşdirilir. İnformasiya daşıyıcılarının oxucular tərəfindən rahat əldə edilə bilməsi və resursların bibliografik təsviri üçün kitabxanalar təsnifat sistemlərindən istifadə edir. Dünya kitabxanaçılıq elmində bir çox təsnifat sistemi mövcud olsa da onlar arasında bir sıra sistemə xüsusilə geniş miqyasda müraciət olunur. Həmin sistemlərdə təbiət elmlərinin qruplaşdırılma mexanizmini və elmlərin sistemləşdirilməsi xüsusiyyətlərini, eyni zamanda təsviri bibliografiyada oynadığı mühüm rolu nəzərdən keçirək.

Konqres Kitabxanasının Təsnifat Sistemi - (Library of Congress Classification System-LC) XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlayan təsnifat sistemi Konqres kitabxanasında mövcud olan ədəbiyyatın sistemləşdirilməsi üçün yaradılsa da, hazırda dünyanın bir sıra kitabxanalarında dünyanın Kanada, Fransa İngiltərə, Avstraliya kimi kitabxanalarında istifadə olunur. Konqres Kitabxanasının Təsnifat sistemi olaraq sistemdə mövzular latın əlifbasının A hərfindən Z hərfinə qədər olan bir aralıqda sistemləşdirilmişdir. Alt mövzular isə rəqəmlərlə ifadə edilmişdir. Təsnifat sistemi Təbiət elminə dair ədəbiyyat G və Q sahələrində yer almışdır. Burada təbiət elmləri müvafiq olaraq bu qaydada sistemləşdirilib: G - Coğrafiya, Antropologiya, İstirahət, Q sinfində yer alan təbiət elmləri isə bu cür sistemləşdirilib– QB Astronomiya, QC Fizika, QD Kimya, QE Geologiya, QH Təbiət elmlərinin tarixi. Bütün elm sahələri daxilə alt sahələrə ayrılaraq bütünlükdə təbiət elmlərini əhatə edir.

Dyui Onluq təsnifatı – Dünyada ən çox istifadə olunan təsnifat sistemlərindən biri olan Dyui təsnifat sistemi 140-a qədər dünya ölkəsində istifadə edilməklə yanaşı üç təşkilat – OCLC, Forest Press və Editorial Policy Committee tərəfindən də dəstəklənməkdədir. Dyui təsnifat sisteminin son versiyası web versiya olaraq hazırlanmışdır və sayca 22-ci versiyadır. Bu təsnifat sistemində elm sahələri 3-lü rəqəmlər altında qruplaşdırılmışdır. Alt elm sahələri davamlı olaraq rəqəmlərlə göstərilir. Məsələn, 700 - İncəsənət, 700.9 - İncəsənət tarixi.

Dyui təsnifatında Təbiət elmləri və riyaziyyat 500, Təbiət elmlərinin tarixi 508, Astronomiya 520, geologiya və Hidrologiya 551, Geometriya 516, Ekologiya 577, Zoologiya 590 rəqəmləri altında sistemləşdirilib.

Göründüyü kimi Dyui təsnifatında Riyaziyyat elmləri, Konqres Kitabxana təsnifatından fərqli olaraq təbiət elmləri ilə eyni sahədə- 500-cü sahədə yer almışdır. Konqres kitabxanasında Ümumilikdə Elm sahəsi Q bölməsi altında sistemləşib. Riyaziyyat isə alt sinif olaraq QA bölməsində ilə işarələnərək sistemləşdirilib.

Universal Onluq Təsnifat - UOT- Dünya ölkələrində tətbiqi geniş yayılan təsnifatlardan biri Universal Onluq Təsnifatdır. Azərbaycanda bu təsnifatın tətbiqinə 1962-63 cü illərdən başlanılmışdır. UOT quruluşca əsas və köməkçi hissələrə ayrılır. Əsas bölmə 0 bölməsi də daxil olmaqla 10 bölmədən ibarətdir. 0. Ümumi şöbə 1. Fəlsəfə, Psixologiya 2. Din 3. İctimai və humanitar elmlər 5. Riyaziyyat, təbiət elmləri 6. Səhiyyə, texnika, kənd təsərrüfatı 7. İncəsənət 8. Dilçilik, linqvistik, filologiya 9. Coğrafiya, Tarix. Burada 5-ci bölmə Riyaziyyat və təbiət elmləri yer almışdır ki, bütün təbiət elmləri bu bölmə daxilində qruplaşmışdır. Təsnifatda 502-ci sahə bütünlükdə təbiət elmləri adlanır.

Universal Onluq Təsnifat Azərbaycan kitabxanalarında XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq elmi, xüsusi və kütləvi kitabxanalarında tətbiq edilməyə başlanılmışdı və 1950-ci illərin sonuna kimi, ölkənin tədris, elmi və xüsusi kitabxanalarında sənədlərin sistemləşdirilməsi və kataloqlaşdırılması Universal Onluq Təsnifat üzrə aparılmışdır. Ancaq 1960-cı illərdən etibarən Rusiyada yeni təsnifatın yaradılması ilə UOT elmi və xüsusilə də kütləvi kitabxanalarda tətbiqini məhdudlaşdırdı.

Kitabxana Bibliografiya Təsnifatı KBT - Qeyd etdiyimiz kimi Rusiyanın Kitabxana Bibliografiya Təsnifatının ölkə kitabxanalarında tətbiqinə 60-cı illərdə başlanılsa da hazırda UOT və KBT paralel olaraq istifadə edilməkdədir. Təsnifatda elmlər üç qrupa bölünmüşdür.

1. Cansız təbiət haqqında elmlər- dəqiq elmlər
2. Canlı orqanizmlər haqqında elmlər- biologiya elmləri
3. Cəmiyyət haqqında elmlər – ictimai elmlər

Elmi kitabxanalar üçün nəzərdə tutulan KBT 21 şöbədən ibarətdir. Şöbələr böyük kiril hərfləri ilə işarələnmişdir. Б şöbəsində bütünlükdə təbiət elmləri, В şöbəsində Fizika-riyaziyyat elmləri; Г şöbəsində Kimya elmləri; Д şöbəsində Yer haqqında elmlər; Е şöbəsində Biologiya elmləri və s. yer almışdır.

Təsnifatın kütləvi kitabxanalar üçün olan variantında isə elmlər 9 şöbədə cəmlənib.

1. Ümumelmi və fənnlərarası biliklər.
2. Təbiətşünaslıq elmləri.
3. Texnika və Texniki elmlər.
4. Kənd və meşə təsərrüfatı. Kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatı elmləri.
5. Səhiyyə.Tibb elmləri.

6/8. İctimai və humanitar elmlər

9. Universal məzmunlu ədəbiyyat

Təbiət elmləri burada 4 əsas bölgədə qruplaşdırılmışdır. Onu da qeyd edək ki, təbiət elmləri sahəsində olan inkişaf təsnifat cədvəlində də təzahür etmişdir. XX əsrin ortalarına kimi təbiət elmlərinin mərkəzində fizika elmi dururdusa, hazırda biologiya elmləri və kimya əsas rol oynamaqdadır. Təsnifatın 4 əsas bölgüsü aşağıdakı kimidir:

22. fizika-riyaziyyat elmləri

24. kimya elmləri

26. yer haqqında elmlər

28. biologiya elmləri

Beləliklə təsnifat cədvəlində elmlər sadədən mürəkkəbə, cansız elmdən canlıya doğru düzülüşdür.

Bütün bu qeyd edilənlərlə kitabxana-bibliografiya sahəsində yeniliklər və dəyişikliklər yekunlaşmır. Texnika inkişaf etdikcə elmdə yeniliklər, ixtiralar, kəşflər, tədqiqatlar artdıqca kitabxana-bibliografiya sahəsi də inkişaf edir və müasir tələblərə uyğun formalaşır.

Yaşadığımız qloballaşdırma mühitində informasiya resurslarını müasir elmi qaydalara uyğun olaraq emal etmək onları zamanın tələblərinə uyğun bir şəkildə informasiya istifadəçilərinə çatdırmaq vacib element kimi dəyərləndirilir. Bu səbəbdən də Respublikamızın kitabxanalarında bu istiqamətdə görülən işlərin davamlı olması, eyni zamanda bu sahədə dünya miqyasında əldə olunan elmi və təcrübi, həmçinin nəzəri biliklərə də əsaslanaraq daha da inkişaf etməsi arzu olunan bir haldır.

Ədəbiyyat

1. “Kitabxana işi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Azərbaycan.- 1999.- 14 mart.
2. Xələfov, A.A. Kitabxanaşünaslığa giriş. Dərslik. I hissə.- B.: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2001.- 400 s.
3. Xələfov, A.A. Kitabxanaşünaslığa giriş. Dərslik. II hissə.- B.: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2003.- 314 s.
4. Xələfov, A.A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi: Dərslik. II hissə.- B.: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2007.- 552 s.
5. Elektron məlumat bazalarının yaradılması və virtual xidmət: metodik tövsiyə/tərt. ed. S.Salamlı; ixt.red.vəbur. məs.K.Tahirov; red. A.Abdullayeva; M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.- Bakı, 2012.- 46 s.
6. Tahirov, K. M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının tarixi (1923-2008-ci illər). B., 2008.- 218 s.

Механизмы создания электронных библиографических данных по природным наукам в современных библиотеках

Резюме: В статье рассматриваются вопросы методов формирования библиографических баз данных в локальных библиотеках с точки зрения информационных ресурсов по естественным наукам и современного глобального опыта в этой области. В то же время кратко изучается вопросы внедрения мирового опыта в азербайджанских библиотеках и его текущая ситуация.

Ключевые слова: аналитик библиография, описательное библиография, ОПАК, МАРК, Библиотека 2.0, ОСЛС, база данных

Mechanisms of creating electronic bibliographic data on natural sciences in modern libraries

Abstract: The paper covers the issues of formation methods of bibliographic databases in local libraries, in terms of the information resources on natural sciences, and modern global experience in this field. At the same time, the implementation of the world experience and its current situation in Azerbaijani libraries are briefly studied.

Key words: analytic bibliography, descriptive bibliography, OPAC, MARC, Library 2.0, OCLC, database